

Mehman HƏSƏN

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

mehman.hesen@gmail.com

“GÜN VAR ƏSRƏ BƏRABƏR” ROMANINDA ÜSLUBİ KONTEKST: BORANLIDAN KOSMOSA QƏDƏR

Yer üzündə sivilizasiyanın inkişafının son bir əsrdə gəldiyi nöqtə bu dövrə qədərki milyon illər boyu keçdiyi yoldan kəskin fərqlənir. Hətta bu istiqamətdə cüzi irəliləyiş, addım belə prosesin bətnindəki bu kəskinliyi artıraraq qabardır və nəticədə yeni meydana gəlmiş nəsnələr köhnəni, əski anlayışları “udmaqla” özlərini hər şeyi izah və şərh edən universal kateqoriya kimi qələmə verirlər. Prosesin mahiyyətində elə bir cəhət özünü göstərir ki, sanki bəşəriyyət milyon illər boyu tərkində bu sıçrayışı hazırlamışdır. Məlumdur ki, elmi kəşflərin nəticəsində yaranan inkişaf zaman-zaman bir sıra təbəddülatlara da səbəb olur. Bir çox hallarda insan zakası sayəsində əldə edilən nəticələr məqam yetişir ki, onun özünə qarşı çevrilir. Bu da təbiidir, çünki hər bir hadisədə olduğu kimi, zəka və intellektin də fəaliyyət göstərdiyi sferada zaman-zaman onun işləmə sürətini əngəlləyən, ona qarşı çevrilən məqamlar olur.

XX əsrdə iki dünya müharibəsi baş vermişdir. Birinci Dünya müharibəsi öncəsi kəşf olunan təyyarədən insanlar bir-birinin başına bomba yağdırmaq üçün (nağıl və əfsanələrdə uçan xalçanın daşdığı missiyanın əleyhinə olaraq), İkinci Dünya müharibəsi zamanı ərsəyə gətirilən atom nüvə silahından enerji təminatı üçün deyil, faciəvi məqsədlə istifadə edilmişdir. Təsadüfi deyil ki, atom bombasının yaradıcısı A.Eynşteyn Yaponiyadakı Xirosima və Naqasaki faciəsindən sonra kəşfindən peşman olur və özü nüvə silahının yayılmasına qarşı mübarizə aparır.

XX əsrdə dünyada gedən sərt dəyişmələr humanitar fikrə təsir edirdi. Müxtəlif nəzəri konsepsiyalar yaranır və sınıma nöqtələrində yenisi ortaya çıxırdı. Bəzən yeni fikir əvvəlkinin davamı və ya dəyişilmiş şəkildə deyil, birbaşa onun özünə qarşı meydana çıxırdı.

Bu kimi məsələlərə həssas olan ədəbi-bədii fikir həmin dəyişmələrin fonunda çıxış yollarını, özünüifadə üsullarını axtarırdı. XX əsr dünya ədəbiyyatı konteksti çoxfunksiyalı, dəyişkən və mütəhərrikdir. Orta əsrlərdə ədəbi-bədii fikir daha çox statik idi, sərt dəyişilmələr müşahidə olunmurdu. Bəzən hər hansı ənənə tədricən, əsrlər boyu qismən dəyişir, yeni formaya keçirdi. Məsələn, böyük Nizami Gəncəvi tərəfindən əsası qoyulan "Leyli və Məcnun" ənənəsi əsrlər boyu, Füzuli dövründə də davam etmiş, əsərlərin orijinallığına baxmayaraq, konsepsiya, estetik prinsip bu mövzuda yazılan əsərlərdə dəyişməmişdir.

XIX əsrdə dünyada əsrlər boyu davam edən estetik prinsip elmi kəşflərin fonunda böhrana düşər oldu və yeni konsepsiyanın yaranması labüd idi. Dünya ədəbi-bədii fikrində impressionizmdən absurd teatra qədər, təxminən XIX əsrin sonlarından XX əsrin 50-ci illərinə qədərki dövrü modernizm dövrü adlanır. Təbii ki, bu zaman kəsiyinin özü də şərtidir.

Modernizmin cərəyan kimi formalaşmadığına bir sıra elmi kəşflər mühüm rol oynadı. Məsələn, fotoqrafiyanın kəşf olunması, daha sonra kinonun yaranması ənənəvi estetikadakı gerçəkliyin birəbir inikasının gərəkliliyinə kölgə salırdı. Ədəbiyyat özünü yeni biçimdə ifadə etməliyi və etdi də. Keçmişin ənənələri, dünənə qədər yığılıb qalan bilik yeni dövrün texnikasının imtahanına çəkilir, bir növ saf-çürük edilirdi. Modernizmin ideoloji əsaslarına gəlinə, qeyd edək ki, Avropa fəlsəfəsində köklü dəyişikliklərin hədəfə alınması məhz onun adıyla bağlıdır. Dünyada bütün sahələrdə, o cümlədən humanitar düşüncədə vəziyyət elə bir şəkil almışdı ki, insan zəkasının gücülə yaradılan nailiyyətlər saf-çürük edilməli, differensiasiya aparılmalıydı. XIX əsrin sonlarından ard-arda edilən kəşflər yenilik hissini gücləndirmiş, ənənəni təftiş etmək meyilləri artmışdır. Ardıcıl şəkildə meydana çıxan dəyişiklik və kəşflərin vəd etdiyi yüksəliş modernizmi Habermasın sözləri ilə desək bir "müasirlik layihəsi" kimi təqdim edilirdi. "Bir tərəfdən biz, yeni Avropa fəlsəfəsində heç də populyar olmayan tam yeni layihələndirmə prinsipi ilə üzləşirik, digər tərəfdən isə bu layihə aşkar şəkildə tamamlanmamağa məhkum idi, çünki o dayanmadan yenilənən müasirlik prinsipinə əsaslanırdı. Bu mənada modernizm təkcə yeni olana tərəf deyil, həm də daimi yenilənməyə istiqamət götürmüşdü" [1]. Adıçəkilən müa-

sirlik layihəsi eyni zamanda indiyə qədər yığılan, möhkəmlənən "bilik qalalarının" bir zərbəylə dağıdılması anlamına gəlirdi.

XX əsr dünya ədəbiyyatı dövrün özü kimi kəşməkeşli, dəyişkən və zəngindir. Bu dövrdə yaranmış ədəbiyyat materialının konturlarını cizmaq, hər hansı şəkildə vahid cərcivəyə salıb beyin süzgəcindən keçirib təhlilə cəlb etmək o qədər də asan deyil. Eyni zamanda bu çətinlik dövrün ədəbi prosesinə də sirayət etmişdir. XX əsrin ədəbiyyatında izmlərin cərcivəsindən kənara çıxan, özünəməxsus bədii əsərlər yarandı. Məsələn, E.Heminqueyin nəsr təhkiyəsi modernist təhkiyənin sərhədlərini aşan müstəqil, özünəməxsus bir üslub idi.

XX əsr dünya nəsrinin faktına çevrilmək, kiçik xalqın taleyinin fonunda həşəriyyətin arzularını, gələcəyini sinkretik şəkildə uğurla birləşdirən yazıçılardan biri Çingiz Aytmatov oldu. Aytmatov dünyanın 180-dən çox dilinə tərcümə olunan, 160-dan çox ölkəsində çap olunan əzsaylı dünya yazıçılarından biridir. Yazıcının təkcə "Cəmilə" əsəri dünyanın 160-dan çox dilində nəşr edilib. Yalnız alman dilində əsər 40 dəfədən çox işıq üzü görüb. Bu miqyas təbii surətdə bu gün yazıcının ölümündən 10 ildən çox vaxtın ötməsinə baxmayaraq davam edir.

Çingiz Aytmatov yaradıcılığa kiçik hekayələrlə başladı. Bu hekayələrdə yazıçı yaşadığı həyatı, həmin dövrün qayğılarını yazırdı. Məsələn, "Qəzetçi Dzyuyo"da Yaponiyada sosializmin qurulmasına inam, "Ağ yağış" hekayəsində kolxoz quruculuğu vəsf olunurdu. Yazıcının dostu, qazax şairi Muxtar Şaxanov yazıçı ilə birgə qələmə aldığı "Şəfəq sancısı" fəlsəfi söhbətində haqlı olaraq qeyd edirdi ki, əgər Çingiz Aytmatov sadəcə gündəlik yaşantılarını qələmə alsaydı, dövrünün sıradan yazıçılarından biri olacaqdı. Çingiz Aytmatov nəsrinin fərqli keyfiyyəti 1957-ci ildə yazdığı "Üz-üzə" povesti ilə üzə çıxmağa başladı və yazıçı öz yaradıcılığını bu povestlə başladığını dəfələrlə bildirib.

XX əsrin mənzərəsini, təbəddülatlı gerçəkliyini ədəbiyyatda inikası üçün roman janrının inkişafı və onun funksionallığı böyük əhəmiyyətə malik oldu. Marsel Prust "Romançının gücü" əsəsində yazdığı kimi, "Hamımız romançının qabağında imperatorun qarşısındakı kölələr kimi: bircə sözüylə bizi azad edə bilər. Onun siyasətində köhnə ictimai statusumuzdan sıyrılıb generalın, toxucunun,

müğənninin, kənd ziyalısının vəziyyətini, kənd həyatını, qumarı, ovu, nifrəti, sevgini, hərbi tanıyırıq" [2]. Təsədüfi deyil ki, Çingiz Aytmatov nəsrinə öz zirvə nöqtəsinə "Gün var əsrə bərabər" romanı ilə çatdı. Təkcə bu əsər yetər ki, o dünya nəsr tarixində qalsın. Baxmayaraq ki, yazıcının digər roman və povestlərinin də kifayət qədər uğurlu taleyə olmuşdur. Folkner müasiri Heminqueyin "Qoca və dəniz" povesti ilə ömür boyu arzuladığı Tanrısını tapdığını yazırdı. "Buna qədər Heminqueyin qəhrəmanları vakuumdə hərəkət edirdilər, onların keçmişi yox idi. Lakin qəfildən – "Qoca və dəniz"də Heminqey Tanrını tapdı" [3]. Santiaqo obrazı Heminqueyin yaradıcı axtarışlarının məntiqi və mükəmməl yekunu idi. Eyni paraleli müəyyən mənada "Gün var əsrə bərabər" romanı ilə də aparmaq mümkündür. Yedigey Aytmatovun içindəki enerjinin ən zirvə nöqtəsinin ifadəsi idi, dolayısı ilə onun Tanrını tapması idi. Akademik İsa Həbibbəyli roman haqqında yazır: "Çingiz Aytmatovun "Əsrə bərabər gün" əsəri ideyası və bədii-sənətkarlıq xüsusiyyətləri etibarilə XX əsrin ən möhtəşəm epopeyasıdır. "Əsrə bərabər gün" romanı dünya ədəbiyyatının son bir əsrlik dövrünün möhtəşəm yekunu, yenedən özünüdərkə qayıtmağa can atan müasir epoxanın ədəbiyyatının start nöqtəsidir" [4].

Yazıcının həyatından qırmızı xətlə keçən məqamlar, yaşadığı həyat, düşündüyü mətləblər romana səpələnib. Aytmatovun taleyini, yaşadıklarını bilən bilir ki, əsərin hər cümləsində onun özü var. Yazıçı əsərdə zamanca və məkanca bir-birindən kəskin fərqlənən hissələri, süjetləri vahid ideyada və kontekstdə birləşdirir. Əsərdə sırası insandan başlayaraq bütün bəşəriyyətin taleyini birləşdirən vahid xəttin hər bir məqamında yazıcının çağırışları, ədəbiyyatın missiyası yüksək bədii ustalıqla ifadə olunur. Tolstoyun "Hərb və sülh" romanından sonra iki dünya müharibəsinin baş verməsi ədəbiyyatın ictimai proseslər, imperialist iddiaların qarşısında məğlubiyyətini göstərir. Buna baxmayaraq, Çingiz Aytmatov dünya müharibələrindən sonrakı dövərdə, soyuq müharibənin getdiyi bir mərhələdə sələfinin qələmə aldığı "Hərb və sülh" kimi özünün monumental romanını ərsəyə gətirir. Fikrimcə, hər il sülhə xidmətlərinə görə təqdim olunan "Nobel" mükafatının Çingiz Aytmatova verilməməsi də həmin mükafatın adındakı sülh sözü ilə kontrast təşkil edir.

Əsərin özəyini təşkil edən, əsas hadisələrin baş verdiyi məkan bir neçə ailənin məskunlaşdığı Boranlı razıyedir. Yedigey dostu Qazanqapın ölümü və onun dəfinə qədər çəkən bir gündə öz həyatını, Sarı özək bozqırının bütün tarixini xatırlayır.

Yazıçı Boranlıdan başladığı romanında tarixi keçmişə – Juanjuanların Nayman ananın oğlu Jolamanın manqurta çevirməsi ilə bağlı əfsanəyə, utopik Cazib günəşinə daxil olan Meşəlidəş planetinə qədər zaman və məkanca geniş konturları birləşdirir. Bütün bu xətləri bir nəfər – Boranlı Yedigey bir günün içərisində birləşdirir. Yedigey Boranlı stansiyasında fəhlə işləsə də o, bir günün bir əsri düşünə biləcək qədər zəngin düşüncəyə malikdir. Yedigeyin yaddaş zənciri Nayman anadan Qazanqapa, Boranlıdan kosmosa qədər uzanır. Akademik İsa Həbibbəyli Boranlı Yedigey haqqında yazır: "Boranlı Yedigey dünya ədəbiyyatında bənzəri olmayan, bütöv bir epoxanı, nəhayət, mənsub olduğu xalqın və məmləkətin taleyini ümumiləşmiş şəkildə əks etdirən nadir bədii obrazdır" [4].

Yazıçı Yedigey obrazı vasitəsilə zəhmətkeş, işgüzar insanın obrazını yaradır. O bir mühəndis, alim və ya başqa bir sənətin adamı ola bilər. Yedigey təkcə sənətinə görə zəhmətkeş deyil. Yazıçı qəhrəmanı haqqında qeydlərində yazır: "...onu da qeyd etməliyəm ki, "zəhmət adamı" deyəndə mən bu anlayışı "təbiətən sadə adam", yalnız can-başla yer şumladığı və ya mal-qara otardığı üçün mütləqləşdirmək fikrindən uzağam. Məncə, əbədi və dəyişkən həyatla üz-üzə gələn zəhmət adamının nə dərəcədə şəxsiyyət olması, mənəvi aləminin nə dərəcədə zənginliyi dövrünün əsas xüsusiyyətlərinin onda nə dərəcədə cəmləşdiyi ilə ölçülməlidir" [5].

Yedigey təbiətlə üz-üzə gələrkən onun bir xalqın tarixi keçmişini, bu gününü, gələcək taleyini, qaygılarını düşünə bilmək, öz daxilə aləminə sığdırma bilmək keyfiyyəti ortaya çıxır. Yalnız zəhmət, sonsuz əmək nəticəsində insan yedigeyləşə, beləliklə, əsl insan ola bilər. Yazıçı romanda qəhrəmanının timsalında harda olmasından, hansı sənətlə məşğul olmasından asılı olmayaraq, özünün insan konsepsiyasını, nümunəsini irəli sürür və onun əsas şüarı zəhmətdir. Yalnız Yedigey öz dostu Qazanqapla birlikdə ömürlərini bu bəyaz səssizliyin ortasından keçən bir cüt qara xəttin döyündəki kiçik qəsəbədə – Boranlı razıyeyində bir ömür yaşaya bilmişdilər. Çünki onların düşüncəsinin, ruhunun sərhədləri bu ucsuz-bucaqsız torpaq

qədər genişdir. Yazıçının təsvir etdiyi əsl insan, onun düşüncəsi bu nəhayətsiz torpaqları qavraya, öz fikri ilə əhatə etməyə qabil ola bilərdi.

Roman boyu yazıçı yeni süjetin başlanğıcında, bəzən də ortasında bir fikrə dönə-dönə qayıdır. Sanki oxucuya əzbərlətməyə çalışır. Daxili kontekstlərin sərhədlərində verilən bu abzas, yazıçının əsərə səpələdiyi taleyinin ortasından keçən qırmızı xətdir. Qatar yolu və stansiya yazıçının taleyinin əsas dönüş nöqtələridir. Yazıçının atası Torequlun həyatında dönüş nöqtəsi babası Aytmatla dəmiryol xəttinin tikintisinə yollanarkən dəyişir və o orada oxuyaraq dövrünün ən görkəmli adamlarından birinə çevrilir. Torequl öz oğlu Çingizlə də bir stansiyada – Qazanda sağollaşır və bundan sonra atasını bir daha görmür. Stansiya və qatar yolu həm də babadan gələn bir varisiyi ifadə edir. Çingiz Aytmatovun beyninə əsərin yazılma ideyası qatarda gedərkən Baykonurdan kosmosa kosmik raket göndəriləcəyini eşidərkən gəlir... Beləliklə, qatar yolu, stansiya onun taleyində bir “Qrinviç”dir.

“Bu yerlərdə qatarlar şərqdən qərbə, qərbdən şərqə gedir...”

Dəmir yolunun hər iki tərəfi ilə göz işlədikcə çöllər uzanıb gerdirdi – Sarı –Özək sarı torpağın özəyi – ortası idi.

Coğrafiyada hər şey Qrinviç meridianından ölçüldüyü kimi, bu yerlərin də bütün məsafələri dəmiryol ilə müəyyən edilirdi...

Qatarlar isə şərqdən qərbə, qərbdən şərqə gəldirilərdi...” [5]

Çingiz Aytmatov əsər içərisində əsər yaratmaqda mahir ustadır. Mifə, folklorla müraciət edərək hər hansı əfsanəni, nağılı əsərə gətirir və sonra həmin əfsanənin məğzi ilə öz dövrü arasında əlaqə yaradır, paralel süjetini təqdim edir. “Gün var əsrə bərabər” romanında belə bir süjet “Manas” dastanından götürülmüş “Manqurt” əfsanəsidir. “Manqurt” əfsanəsini dövrün məşhur manasçısı Karalayevdən eşitmişdir. Yazıçı Nayman ananın oğlu Jolamanın əsir alındığı Juanjuanlar tərəfindən başına zif keçirilərək hafizəsini itirilməsini – manqurta çevrilməsi ilə bağlı əfsanəni əsərinə gətirir. Yedigey özü də naymanların nəslindəndir, onun dəvəsi Qaranər də Ağmaya kökündən (Nayman ananın dəvəsi) gəlir. Çingiz Aytmatov yaradıcılığına xas mifik süjetlə çağdaş dövrdəki prosesləri eyni ideya çərçivəsində uğurlu birləşməsi romanda aydın şəkildə görünür. Yazıçı kökdən uzaqlaşmanı, milli kökə, tarixi kimliyə özgələşməyi man-

qurtluq hesab edir. Sovet imperiyasının qurulduğu ilk illərdən başlayaraq digər xalqlarla bağlı məqsədi xalqın keçmişinə qənim kəsilmək, yaddaşını silmək və manqurta çevirmək idi. Çingiz Aytmatov imperiyanın məlum addımlarını bədii planda uğurlu şəkildə işləmişdir. 30-cu illərin məlum repressiyasının hansı məqsədlə törədildiyi bəllidir. İnsanın şəxsiyyətə çevrilməsi onun fərdi, özünəməxsus keyfiyyətlərinin inkişafının nəticəsidir. Sovet imperiyasının qurulandan bəri məqsədi insanların özünəməxsus, fərdi keyfiyyətlərdən məhrum etmək, öz ideoloji qəliblərinə uyğun standart insanlar formalaşdırmaqdan ibarət olmuşdur. Yazıçı romanın ön sözündə yazır: “Adamlar bir-birilə yol gedə bilərlər, amma öz insanlıqlarını, ləyaqətlərini saxlamaq istəyirlərsə, heç vaxt eyni cür düşünə bilməzlər. Ta qədimlərdən bu günə kimi insanı fərdi keyfiyyətlərdən məhrum etmək imperiya, imperialistlər və hegemonluq iddiasında olanların məqsədi olmuşdur.” Stalin rejiminin insanları simasızlaşdıraraq köləyə çevirmə cəhdlərini görkəmli Azərbaycan ədibi, mühacirətdə yaşamış Ceyhun Hacıbəyli özünün “SSRİ-də ziyalılar” məqaləsində dəqiq ifadə edir: “Bolşeviklər kommunist olmayan və onlara rəğbət bəsləməyən alimlərə nəinki təzyiq göstərir və onları qarabaqara izləyir, hətta dərhal nəticə verən praktiki elmlərdən savayı, ən qiymətli təbii əhəmiyyət kəsb edən məhsuldar, böyük nəzəri kəşflərə belə fikir vermirdilər; bu azmış kimi, onlar sırf bolşevik elmi yaratmaq iddiasına qədər gedib çıxmışdılar” [6].

Əsərdə Nayman ana başına zif keçirilməsi yolu ilə hafizəsini itirən oğlunu görəndə dəhşətə gəlir, insanın milyon illər təkamülü nəticəsində əldə etdiyi təcrübə, şüurun nə üçün, hansı məqsədlə istifadə olunması onu heyratlandırır. Nayman Ana öz oğlunu axtarır tapır. Yaddaşı silinmiş oğluna anası, atası, soyu, kökünü xatırlatmaq üçün əlindən gələni edir. Amma bütün cəhdlər mənasızdır. O, manqurta çevrilib və geriye dönüş yoxdur. Nayman Ana qarşılaşdığı mənzərənin qarşısında acizənə şəkildə üzünü göyə tutur – Tanrıdan soruşur: “Torpağı almaq olar, malı-dövləti almaq olar, – deyə ana söyləndi, – ancaq adamın hafizəsinə kim qəsd eləyə bilər, bunu kim fikirləşib tapıb?! Pərvərdigara, varsansa bunu necə insanların beyninə salmışan? Məgər dünyada zülm-şər azdır?” [7]

Jolaman sahibinin əmri ilə anasını oxla öldürür. Anasının başındakı ağ yaylığı külək göylərə uçurur və Donenbay quşuna çevri-

lir. Donenbay əsərdə Jolamanın atasının adıdır. “Deyilənə görə o vaxtdan Sarı-Özəkdə Donenbay quşu uçuur. Donenbay quşu yolçuya rast gələndə onun yaxınlığında uça-uça səslənir: “Yadına sal kimlərdənsən! Kimin oğlusan? Adın nədir? Adın? Sənin atan Donenbaydır! Donenbay, Donenbay, Donenbay, Donenbay!...” [7]

Yazıçı xalqın tarixində, mifində yer alan həmin ideyanı yaşadığı müasir dövrdə fərqli üsulla davam etdiyindən bəhs edir. Əsrlər ötsə də hegemonluq iddiasında olanların düşüncəsi dəyişməyib, sadəcə tətbiq olunan üsullar yenilənib. Qazanqapın oğlu Sabitcan dövrün şərtlərinin yaratdığı manqurtdur. Başına “zif”i fiziki olaraq deyil, ideologiya ilə şüuruna yeridiblər. O, keçmişə, xalqın tarixinə, min illər boyu əldə etdiyi təcrübəsinə, yazısına, dilinə xor baxır. Ona görə reallıqda o qədər də uğurlu olmayan karyerası hər şeydən vacibdir, sovet ideoloji maşınına ruhunu və varlığını fəda edərək xidmət edir. Yazıçı özü bu haqda yazır: “Keçmişini unudan adam dünyada öz yerini, mövqeyini təzədən müəyyən etmək zərurəti qarşısında qalır. Öz xalqının və başqa xalqların əldə etdiyi tarixi təcrübədən məhrum edilmiş adam tarixi perspektivdən kənarda qalır, yalnız bu günün qayğısı ilə yaşamağa məhkum olur” [5].

Yedigey dünyasını dəyişmiş dostu Qazanqapın son arzusunu yerinə yetirmək, onu müqəddəs saydıqları Ana-beyit məzarlığında dəfn etmək istəyir. Qazanqapın yeganə oğlu olan Sabitcan üçün müqəddəs heç nə yoxdur. O belə düşünür ki, atasının harada dəfn olunması əhəmiyyətli deyil, ölünün bir önəmi yoxdur. Atasının dəfnindən öncəki gecə oturub içir, təmtəraqlı nitqlə insanlar qarşısında çıxış edir. Sabitcan üçün xalqın mif və əfsanələr uydurduğu Ana beyit məzarlığının, atasının vəsiyyətinin, hətta ölünün özü belə bir məna kəsb etmir. Necə ki, ziflə manqurta çevrilən Jolaman sahibi üçün ən yaxşı qul, sözə baxan kölə olur, eləcə də Sabitcanı rejim atasından ayıraraq təhsil adı ilə köləyə çevirib, onların əmrini yerinə yetirən atasından qopan, elinə qarşı gələn manqurta çevrilmişdir. Əsərdə zaman və məkanca fərqli kontekstləri Yedigey birləşdirir. Yedigeyin Sabitcanla bağlı təəccübü Nayman Ananın başına zif keçirilən oğlunu gördükdə gəldiyi dəhşəti xatırladır. “Belə də adam olar?! – deyər Yedigey ürəyində söyürdü. Onlara ölümdən başqa hər şey vacibdir!” Bu məsələ ona rahatlıq vermirdi. “Əgər ölümün onlar üçün heç

bir əhəmiyyəti yoxdursa, deməli, həyatın da qədir-qiyəməti yoxdur. Onda nə məqsədlə yaşayırlar, niyə yaşayırlar?” [5]

Sabitcanın insanların gələcəkdə vahid mərkəzdən “biotik”lər vasitəsilə idarə olunacağı ilə bağlı söhbətləri Yedigeyi özündən çıxarır. Bu axı insanın təməl dəyərlərinə ziddir, bu “ali mənafe”yə-təbiətin başlıca qanununa qarşı çıxmaqdır. Digər əsərlərində yazıçı bu məsələyə toxunmuşdur. İnsan şüurunun inkişafının çatdığı mərhələ onun xeyrinə deyil, əksinə bir-birinə ziyan vermək üçün istifadə olunur. Imperialistlər elmi nəticələrdən əldə olunan qənaətləri resurs kimi öz iddialarını yerinə yetirmək məqsədində istifadə edirlər.

Əsərdə dünyanın iki nəhəng gücü SSRİ və ABŞ tərəfindən birgə kosmik tədqiqatlar üçün və “Tramplin” orbitinə göndərilən “Paritet” kosmik gəmisinin kosmonavtları başqa bir orbitdən siqnallar almağa başlayırlar. Yazıçı mövcud dünyaya, reallıqlara alternativ olaraq özünün bir az da utopik sayılan məkanını, cəmiyyətini təqdim edir. Gəmiyə daxil olan siqnallar nəticəsində məlum olur ki, Yerdənkənar sivilizasiya mövcuddur. Yazıçı Yer insanının davranışlarını, imperialist qüvvələrin manqurtlaşdırdığı cəmiyyəti və bunun o qədər arzuolunmayan nəticələrini özünün uydurduğu, utopik cəmiyyətlə müqayisə edir. “Paritet” stansiyası ilə əlaqə quran Cazib orbitinə daxil olan Meşəlidöş planetinin sakinləridir.

Böyük Azərbaycan şairi Nizami Gəncəvi özünün “İsgəndərnamə” poemasında utopiyaya müraciət edərək “ideal cəmiyyət”dən bəhs edir, öz dövrünə ibrət dərsi verməyə çalışır. Eləcə də Çingiz Aytmatov Nayman Ananın əfsanəsi ilə keçmişə, Cazib qalatıqası ilə də fantastikaya müraciət edir. Yazıçı fantastikaya müraciətinin əsərin ön sözündə şərh edir: “Fantastika – həyatı yeni, gözlənilməz bir baxımla görə bilmək imkanı verən həyat metaforasıdır. Bizim əsrimizdə metaforalar bir də ona görə xüsusilə vacib olmuşdur ki, bunlar təkcə elmi-texniki nailiyyətlərimizin dünənki fantastika aləminə müdaxilə etdiyi üçün deyil, bəlkə də iqtisadi, siyasi, ideoloji, irqi ziddiyyətlərin didib-parçaladığı dünyamızın özünün fantastik olduğu üçün vacibdir” [5].

Məlum olur ki, Cazib günəşinin qalaktik sisteminə bu planetin insanları sivilizasiyanın inkişafı baxımından Yer insanını dəfərlə üstələyib. Onların işıqdan daha sürətlə uçan qurğuları var. Bu planetin sakinləri Yerdəki kimi bir-birilə müharibə aparmırlar, ümumiyyətlə

yətlə, onlarda müharibə anlayışı yoxdur. Onları milyon illər sonra qarşılaşa biləcəkləri səhralaşma probleminə qarşı mübarizə yolları düşündürür. Bunları gören "Paritet" gəmisinin kosmonavtları hey-rətlənirlər. Yerin bu qədər global ekoloji problemlərinə biganə mü-nasibət fonunda onların milyon illər sonranı düşünməsi maraq doğu-rur. Nəticədə kosmonavtlar Yerə məktub göndərirlər: "Yer üzündə siyasi mübarizədən kənarda qalmaq çətinidir, bəlkə də heç mümkün deyil. Ancaq yer kürəsinin avtomobil çarxı böyüklükdə görüldüyü uzaq kosmosda qaldığımız uzun günlər və həftələr ərzində ürəkaçır-sı və acı təəssüflə fikirləşirik ki, cəmiyyəti çılğınlığa, ümitsizliyə sürükləyən, bəzi ölkələri atom bombasına əl atmağa sövq eləyən in-diki enerji böhranı texniki problemlərdən başqa bir şey deyildir, bu ölkələrin bir-birilə dil tapıb razılığa gəlməsi daha vacib məsələdir.." [5]

"Gün var əsrə bərabər" romanı süjet baxımından çoxplanlıdır. Yazıçı romanda ilk dəfə olaraq onu ömrü boyu narahat edən, gözü yolda qoyan bir məsələyə toxunur. Romana qədər onun əsərlərində ata axtarırlarının izlərini görmək mümkündür. Yazdığı hekayə və povestlərdə bu və ya digər formada atasını axtaran övladın obrazları çıxış edir. 30-cu illərin məlum qanlı repressiyası Çingiz Aytmatov-un ailəsini böyük faciəyə düşür etdi. Yazıçı atası ilə Moskva vağ-zalında sağollaşdı, sonra onların qayğısına qalan əmisi Rəsulbəyi gecənin birində apardılar və geri dönmədi. Nənəsi Aymxan bunlara dözməyərək vəfat etdi. Atasının əmisioğlu Birimkul bu səbəblə öldürüldü. Bu hadisələr Çingiz Aytmatovun taleyində silinməz izlər buraxdı. "Gün var əsrə bərabər" romanı ilə ilk dəfə o ağrını ifadə et-miş oldu.

Əsərdə Abutalıb müharibədə savaşır, əsir düşərək Yuqoslaviya partizanlarına qoşulur və sonra ölkəsinə qayıdır. Lakin şübhələr, bu şübhələrin marağında olan imperiya onun yaxasını buraxmır. Tale onu sıxışdırıb Sarı Özəyin Boranlı razıyeddinə gətirir. Abutalıb gecə-ləri yatmadan yazır, xalqın nağıl və əfsanələrini, Aral haqqında nəğ-mələri kağıza köçürür. Xalqın taleyi uğrunda, onun keçmişi və varlı-ğı naminə mübarizədədir. Xalqın keçmişini silmək, dilini, şifahi bə-dii düşüncəsini, mifini unutdurmağa çalışan məqsəd naminə Abuta-lıb bir qurbandır. Abutalıbın məğlubiyyəti əsas deyil, əsas olan onu yazdıqlarının, topladılarının, dolayısı ilə xalqın yaşamasıdır.

Abutalıb gedər-gəlməzə aparılarkən Yedigeyə vəsiyyət etməyə imkan tapır və övladlarına Aral dənizindən danışmağı tapşırır: "Abutalıb Yedigeyə macal tapıb bərk-bərk qucaqlaşdılar, islaq, tük-lü yanaqlarını bir-birinə sıxıb, bir an donub durdular. Abutalıb onun qulağına pıçıldadı.

- Onlara dənizdən danış! [5]

Çingiz Aytmatov yaradıcılığına xas olan övladın atasını axtar-ması izləri burada da aydın təsvir olunur. Abutalıbın övladları Er-mək və Daul həmin gündən sakitlik tapa bilmirlər. Söhbətin nədən gəlməsindən asılı olmayaraq, əhvalatın sonunu atasına bağlayırlar.

Yazıçı iyerarxik şəkildə fərddən cəmiyyətə, sonra global miq-yasda aparılan manqurtlaşmadan və buna qarşı mübarizəni əsərin əsas ideyası olaraq seçmişdir. Yedigeyə Qazanqapı vəsiyyətinə uy-ğun olaraq Nayman ananın dəfn olunduğu məzarlıqda basdırılma-sında israrlıdır. Nə qədər ona qarşı çıxsalar da dediyindən dönmür. Dəfn qafiləsi Nayman ana qəbiristanlığına yaxınlaşanda dəmir məf-tillərlə qarşılaşırlar. Məlum olur ki, dövlət məzarlığı dövrəyə alıb, burada kosmodrom tikiblər. Yazıçı qeyd etdiyimiz kimi fərddən başlanan mövzunu Nayman ana məzarlığının ətrafına çəkilən məftil-lərlə cəmiyyət səviyyəsinə qaldırır. "Birində əsir bir insan hafizəsini itirirsə, digərində bir cəmiyyət, bir xalq və ya bir millət hafizəsini itirir" [7].

Juanjuanların əsir olaraq manqurta çevirdikləri Jolamanla, döv-rün şərtləri ilə öz kimliyini unudan Sabitcandan hər hansı fərqi yox-dur. Yazarın fikrincə, keçmişdə juanjuanların funksiyasını XX əsrdə sovet imperiyası həyata keçirməkdədir. Necə ki, juanjuanlar insanla-rı daha rahat idarə etmək üçün onların başına zif keçirir və yaddaşını itirən insan sadıq qul kimi yaşayırdı. Eynilə Sovet rəhbərliyi də Ana Beyiti məhv etməklə insanların min illik keçmişini, yaddaşını sil-mək istəyir. Çingiz Aytmatov tarixi əfsanə ilə XX əsrin reallıqları arasında paralel aparır. "Yazarın məqsədi maraqlı hadisələr olan əf-sanələri əsərə daxil etmək deyil, hər şeydən öncə o əfsanələrdəki in-san yaşayışındakı məsələlərin bu günə əlaqələrini, oxşarlıqlarını tapmaq"dır" [8].

Nəhayət, Yerdən dəfələrlə uzaqda, Cazib qalaktikasına daxil olan Meşəlidəş planetindən xəbər alan "konvensiya"dakı mərkəz tə-cili məşvərət keçirir. Əldə olunan ortaq qərarla Yer üzərinə maqnit

“həlqə” çəkilir və bura ilə hər hansı təmasın qarşısı alınır. Yazıçı bununla da global miqyasda aparılan manqurtlaşmanı təsvir edir. “...onların fikrincə, bu global özünü-təcrid bəşər cəmiyyətini elə bir tarixi və texnoloji bataqlığa sürükləyəcək ki, bunun aradan qaldırılması üçün min illər lazım gələcək... Əfsus ki, artıq gec idi... Dünyada heç kim onları eşitməyəcəkdi, heç kəsin ağına gəlməyəcəkdi ki, onların haray səsi kainat boşluğunda itib-batır...” [5]

Planetin üzərinə maqnit təbəqə çəkməklə, onlarla Yer insanının əlaqəsini məhdudlaşdırmağa çalışırlar. Çünki Yerdəki insanlar Meşəlidöşlülər planeti haqqında məlumat əldə edərsə, dünya rəhbərlərindən hesabat tələb edəcək. Maqnit səth Çingiz Aytmatovun təsvir etdiyi global zifdir, manqurtlaşmanın daha global səviyyədə ifadəsidir. “Yer ətrafındakı kosmik fəzanın kənar planetdən gələn qurğuların mümkün ola bilən müdaxiləsindən mühafizə məqsədilə Ümumimərkəz elan edir ki, Kosmosda Yerə yaxınlaşan hər cür predmeti nüvə-lazer şüalanması ilə məhv etmək üçün müəyyən proqram əsasında, müəyyən orbitlərdə uçacaq döyüş raket-robotlarından ibarət, təcili surətdə “həlqə” adı altında fəvqəladə transkosmik rejim yaradılır” [5].

Çingiz Aytmatov Qazaxıstanın tanınmış şairi Muxtar Şaxanovla etdiyi söhbətdə, müasir dövrümüzdə və ya daha məhdud çərçivədə SSRİ dövründə həyata keçirilən manqurtlaşma üsulunu “Totalitar sistem bütün cəmiyyətə, onun içində mənə də, sənə də, hamımızın zehninə də, düşüncəmizə də ideoloji bir şirə keçirmişdi. Bütün bunlar cəmiyyəti bir rejimə bağlamaq, bir mərkəzdən idarə etmək məqsədi ilə edildi”, [9] – deyərək ifadə edirdi.

Beləliklə, romanda manqurtlaşma problemi üç qatda təsvir olunur. Birinci qatda əfsanədəki Jolamanın juanjuanlar tərəfindən başına zif keçirilərək manqurta çevrilməsi və müasir manqurtlar olan Sabitcan, canlandırılır. İkinci qatda, problemin qoyuluşu nisbətən daha genişlənilir. Ana Beyitin ətrafına çəkilən dəmir tikanlı hasarı yazıçı millətin beyninə keçirilən zif kimi dəyərləndirir. Və nəhayət, üçüncü qatda manqurtlaşma global səviyyə daşıyır. Kosmik raketlə Meşəlidöşlülər planeti ilə əlaqə saxladıqdan sonra yer üzərinə maqnit qat çəkilir. Bu daha inkişaf etmiş və yüksək mədəniyyətə malik Meşəlidöşlülərin sakinləri ilə qütbləşərək insan amilini məhv edən super dövlətlərin bilərəkdən apardıqları manqurtlaşmanın təzahürüdür.

ƏDƏBİYYAT

1. Олышанский Дмитрий. Основы идеологии модернизма. <http://www.perspektivy.info/print.php?ID=35968>
2. Prust Marsel. Romançının gücü. “Ədəbiyyatsız dünya” dünya yazarlarının esseləri.
3. Heminqvey Ernest Miller. Qoca və dəniz. Bakı, “Qanun”, 2013.
4. Həbibbəyli İsa. Böyük ədəbiyyat heykəli. “Azərbaycan” qəzeti, 2013, 11 dekabr, № 273.
5. Aytmatov Çingiz. Gün var əsrə bərabər. Bakı, “Qanun”, 2015.
6. Hacıbəyli Ceyhun. Seçilmiş əsərləri. SSRİ-də ziyalılar. Bakı, “Elm”, 2017.
7. Aytmatov Çingiz. Gün var əsrə bərabər. Bakı, “Yazıçı”, 1987.
8. Söylemez Orhan. Cengiz Aytmatov: Tematik incelemeler. “Cengiz Aytmatovun ardından: Ata-Beyitten Ana-Beyite”, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi, 2010.
9. Aytmatov Çingiz- Şaxanov Muxtar. Şafak Sancısı, İstanbul, DA Yayıncılık, 2002.
10. Abdıldacan Akmataliyev. Cengiz Aytmatovu Dünyası. AKMB yayınları, Ankara, 1998.

Mehman Hasan

STYLISTIC CONTEXT IN NOVEL “THE DAY LASTS MORE THAN A HUNDRED YEARS”: FROM BORANLI TO THE SPACE

SUMMARY

The novel “The Day lasts more than a hundred years” has reflected the crucial moments of his destiny as a writer crossing through all creative activity of ChingizAytmatov as a red line. The writer has successfully combined the boundaries distinguished one from another in terms of time and space, reachingsometimes the utopian a single idea – in the context.

The articles deals with analyzing the events occurred in a space from the station Boranlı towards Galaxy Jazib and human problems that worry her writer.

Мехман Гасан

**СТИЛЕВОЙ КОНТЕКСТ РОМАНА «И ДОЛЬШЕ ВЕКА
ДЛИТСЯ ДЕНЬ»: ИЗ БУРАНОГО ДО КОСМОСА**

РЕЗЮМЕ

В романе Чингиза Айтматова «И дольше века длится день» ведущей линией, проходящей сквозь его творчество, является отражение ряда значительных периодов его судьбы. В данном романе писатель с точки зрения времени и места успешно связует коренным образом отличающиеся друг от друга, иногда доходящие до утопии границы в общей идее – контексте.

В статье к исследованию привлечены беспокоящие писателя проблемы вселенной, события, происходящие в широком контексте, от полустанка Бураный до неведомой планеты в Галактике.